

Катерина Пономарьова,
кандидат педагогічних наук,
провідний науковий співробітник
відділу початкової освіти
Інституту педагогіки НАПН України

Системний підхід до вивчення синонімів у початкових класах

Анотація

У статті розкривається системний підхід до вивчення синонімів у початкових класах. Визначено групи вправ із синонімами та методику їх застосування на різних етапах навчання української мови.

Синоніми, вправи з синонімами, використання синонімів у мовленні.

Аннотация

В статье раскрывается системный подход к изучению синонимов в начальных классах. Определены группы упражнений с синонимами и методику их использования на разных этапах обучения украинскому языку.

Синонимы, упражнения с синонимами, использование синонимов в речи.

Annotation

In the article the systematic approach to synonyms study is developed. Groups of exercises with synonyms are defined as well as methods of their application on different stages of the Ukrainian language study.

Synonyms, exercises with synonyms, application of synonyms in speech.

Основним завданням початкового курсу української мови в умовах реалізації компетентнісного підходу є формування в молодших школярів комунікативної компетентності, яка виражається у здатності учнів розуміти сприйняту на слух і прочитану інформацію, вільно спілкуватися з людьми різного віку і статусу, висловлювати, доводити й аргументувати власні думки в усній і письмовій формах.

Сформувати повноцінну комунікативну компетентність неможливо без належної уваги до збагачення, уточнення й активізації словникового запасу школярів, формування умінь доречно і точно використовувати його під час побудови зв'язних висловлювань. Саме тому на кожному уроці української мови необхідно працювати над лексичним значенням слова, розвивати в

учнів інтерес і увагу до слова в процесі оволодіння граматичним матеріалом, формувати навичку ретельно добирати слова для правильного оформлення власної думки.

Значне місце в лексичній роботі на уроках української мови займає вивчення синонімів. Використання їх у мовленні допомагає точніше висловити думку, передати своє ставлення до того про що говориться, уникати невиправданих повторів у тексті. Тому доцільно вже в початкових класах формувати в учнів уміння розуміти значення синонімів, розрізняти їх семантичні відтінки, доречно вживати у мовленні.

Групи вправ з синонімами

Збагачення лексики молодших школярів синонімами забезпечується системою практичних вправ, які, залежно від мети, можна класифікувати за такими групами:

- 1) вправи на розпізнавання синонімів серед групи поданих слів, у реченнях і текстах;
- 2) вправи на з'ясування спільного у значенні синонімів і їх семантичних відтінків;
- 3) вправи на добір до поданих слів близьких за значенням, введення їх у словосполучення і речення;
- 4) вправи на спостереження за функцією синонімів у мовленні;
- 5) вправи на використання синонімів у власних усних і письмових висловлюваннях.

Первинне ознайомлення із синонімами

Ознайомлення учнів початкових класів з лексичним явищем синонімії (без уживання терміна) розпочинається в 2 класі під час вивчення розділу «Слово». Зокрема, програмою передбачено навчити другокласників розпізнавати слова, близькі за значенням, розрізняти близькі і протилежні за значенням слова, знаходити близькі за значенням слова серед іменників, прикметників, дієслів. З цією метою доцільними будуть вправи такого змісту:

Вправа 1. Порівняй значення слів у кожній групі. Вибери близькі за значенням. Доведи свою думку.

Учні, батьки, школярі.

Гарний, красивий, поганий.

Розказувати, запитувати, розповідати.

Вправа 2. Знайди зайве слово в ряду близьких за значенням.

Говорити, розмовляти, кричати, балакати.

Вправа 3. Випиши з довідки спочатку близькі, а потім протилежні за значенням слова до поданих.

	<i>Близькі за значенням</i>	<i>Протилежні за значенням</i>
Іти	_____	_____
Мокрий	_____	_____
Тиша	_____	_____

Довідка: вологий, крокувати, шум, сухий, спокій, стояти.

Вправа 4. З'єднай лініями слова, близькі за значенням. Яка пара слів не є близькими за значенням?

веселка	•	•	дім
будинок	•	•	товариш
дорога	•	•	райдуга
друг	•	•	стежка

Системний підхід до вивчення синонімів передбачає систематичну роботу над ними у процесі вивчення інших мовних розділів, передбачених програмою з української мови. Зокрема, під час вивчення розділу «Речення» доцільно знаходити близькі за значенням слова в реченнях, доповнювати речення синонімами. З цією метою можна пропонувати такі вправи:

Вправа 1. Підкресли в реченнях близькі за значенням слова.

1. Ласкаве сонце пестило лагідним промінням землю.
2. На красивому обличчі вродливої жінки засяяла усмішка.
3. Раптом дрібний дощ переріс у зливу.

Вправа 2. Доповни речення словами, близькими за значенням до виділених. Можеш скористатися довідкою.

1. Хлопчик щодуху *біг* додому, ... як на крилах.

2. *Чемна*, ... дівчинка сподобалась пасажирам.

3. *Лелеку* у нашій місцевості називають

Довідка: вихована, летів, чорногуз.

Вивчаючи розділ «Текст», варто вправляти учнів у знаходженні близьких за значенням слів у текстах, ознайомити другокласників із функцією синонімів забезпечувати уникнення невинуватених повторів слів у тексті.

Вправа 1. Випиши з вірша близькі за значенням слова.

Сплять Метелики в травичці,

Ще куняє Рибка в річці,

Ще дрімає навіть Бджілка

Біля теплого причілка.

(Б. Чалий)

Вправа 2. Порівняй тексти. Випиши слова, якими вони відрізняються.

Що ти можеш сказати про значення цих слів?

1. Город переповнявся рослинами. Вони лізли одна на одну, лізли на хлів, лізли на тин. А гарбузи звисали з тину прямо на вулицю.

2. Город переповнявся рослинами. Вони лізли одна на одну, дерлися на хлів, повзли на тин. А гарбузи звисали з тину прямо на вулицю.

За О. Довженком

– Поміркуй, з якою метою автор використав у тексті близькі за значенням слова?

Поглиблення знань про синонімію як мовне явище

У 3 класі розширюється уявлення учнів про синоніми, збагачується їхній синонімічний словник. Зокрема, третьокласники засвоюють термін *синоніми*, вчать користуватися словником синонімів, добирати синоніми до

поданих слів – різних частин мови, спостерігають за відтінками у значенні синонімів, ознайомлюються з роллю синонімів у тексті.

Під час вивчення розділу «Слово. Значення слова» учням варто пояснити, що синоніми мають спільне (майже те саме) значення, означають ті самі предмети, ознаки, дії. Наприклад, слова *вологий*, *сирий* є синонімами, бо називають ту саму ознаку – *насичений вологою*.

Однак, означаючи одне й те саме поняття, синоніми відрізняються відтінками значення. Наприклад: синоніми *ліс*, *бір*, *діброва*, *пуща*, *праліс* мають спільне значення – *велике за площею насадження дерев, кущів, трав'янистих рослин*, але відрізняються один від одного відтінками значення: *бір* – *хвойний ліс*, *діброва* – *листяний ліс*, *пуща* – *непрохідний ліс*, *праліс* – *давній дрімучий ліс*.

Після того, як учні одержали уявлення про синоніми як близькі, але не однакові за значенням слова, необхідно навчити їх не змішувати синоніми з іншими мовними поняттями і явищами. Зокрема, синонімами ***не можуть бути***:

- слова однієї тематичної групи, які, хоч і мають спільний елемент у значенні, означають різні предмети, ознаки, дії;

- слова, одне з яких означає родове, а інше – видове поняття (*овоч* – *буряк*), оскільки вони не взаємозамінні (*буряк* – *овоч*, але не всякий *овоч* – *буряк*);

- багатозначні слова, у значенні яких вловлюється певна схожість, однак різні значення пов'язані з різними предметами, ознаками, діями;

- спільнокореневі слова, які, маючи схожість у значенні, означають різні предмети, ознаки, дії;

- слова різних частин мови, оскільки вони не можуть означати той самий предмет, ознаку чи дію;

- різні форми одного й того самого слова, адже слово залишилось те саме, змінилось лише його закінчення.

Усі ці твердження третьокласники повинні засвоювати практично за допомогою серії вправ. Наведемо зразки таких вправ.

Вправа 1. Вибери синоніми з групи слів, які означають:

- 1) назви тварин: собака, кінь, корова, пес, кішка;
- 2) розмір: маленький, середній, крихітний, великий, мініатюрний;
- 3) процес утворення звуків: гавкати, свистіти, дзижчати, скавучати.

Вправа 2. Вибери з поданих слів найбільш вдалий синонім для пояснення значення кожного із багатозначних слів.

- 1) шкідлива дівчинка, шкідлива звичка (вперта, небезпечна);
- 2) високий будинок, високий голос (великий, дзвінкий);
- 3) відкрити очі, відкрити воду (пустити, розплющити).

Вправа 3. Запиши подані слова в дві колонки: до першої – синоніми, до другої – спільнокореневі слова. Поясни, чому саме так вважаєш.

Сум, сумувати, журба, печаль, сумний, скорбота, горе.

Вправа 4. Підкресли в тексті синоніми до слова *хуртовина*.

Вітер налітає згори і знизу, безжально жбурляє сніжинки у вікно. Це вирує віхола. Вона загнала дітей до хати. А вони попритулялися лобами до холодних шибок і не відводять очей від сніговиці. Уявляють себе на санчатах, які підхопила заметіль, закрутила й понесла в поле.

– Чи можна назвати слова *віхола*, *сніговиця*, *заметіль* спільнокореневими? Добери спільнокореневі слова до слова *сніговиця*.

Вправа 5. Вибери з довідки спочатку спільнокореневі, а потім синоніми до поданих слів.

Плакати, робота, сміливий.

Довідка: ридати, плач, плаксивий, рюмсати;

праця, робітник, труд, роботящий;

сміливець, відважний, хоробрий, сміливіше.

Вправа 6. Знайди в кожному ряду синонімів зайве слово. Поясни, чому так вважаєш.

Замурзаний, брудний забруднити, заяложений, засмальцьований, нечистий.

Гриміти, гуркотіти, рокотати, гуркіт.

Дорожній, дорога, шлях, путь.

Вправа 7. Відокрем синоніми і різні форми одного й того самого слова.

Доведи, чому різні форми одного слова не є синонімами.

Запрошувати, запрошую, запрошуємо, просити, кликати.

Цікавий, цікавого, інтересний, цікаве.

Безмежний, безмежна, безкрайній, безмежне, безкінечний, безмежні.

Під час роботи з синонімами треба привчати дітей до **використання словника синонімів** для учнів початкових класів. Розпочати слід з ознайомлення школярів із цим видом словника: прочитати вступну статтю про його призначення, ознайомити з умовними позначеннями, правилами користування словником та будовою словникової статті.

Пропонуємо завдання, спрямовані на підвищення в учнів інтересу до словника синонімів, усвідомлення ними важливого значення цього виду довідникової літератури в навчальній діяльності.

1. Поясни значення синонімів: *огорожа, паркан, штахети, частокіл, пліт, тин, ліса, вориння*. Перевір свої відповіді за словником.

2. Користуючись словником, добери синоніми іронічного змісту до слів: *наїстися, обличчя*.

3. Перевір за словником, яке слово в синонімічному ряду зайве. Поясни, чому.

Бусол, лелека, птах, чорногуз, бузько.

Заєць, звір, русак, біляк.

4. Гра «Хто більше і швидше добере синонімів до поданих слів».

I варіант

II варіант

швидко

хороше

5. Знайди в словнику синоніми до слова *теплий* і вибери серед них слово, що характеризує день з температурою + 35°.

У процесі вивчення передбачених програмою для 3 класу частин мови (іменника, прикметника і дієслова) необхідно формувати в учнів уміння:

а) *відчувати і розпізнавати значеннєві відтінки синонімів і, відповідно до цього, розташовувати прикметникові синоніми за ступенем інтенсивності ознаки, а дієслівні – за ступенем інтенсивності дії:*

Вправа 1. Заміни одним словом вислови. Що можеш сказати про значення дібраних слів?

Рухатись пішки, іти чітко в ногу, іти дуже повільно, іти накульгуючи.

Довідка: плентатись, крокувати, іти, шкутильгати.

Вправа 2. Розташуй синоніми за зростанням розмірів.

Дрібний, малий, мікроскопічний.

Гігантський, великий, велетенський.

Вправа 3. Запиши синоніми в порядку зростання швидкості руху.

Мчати, бігти, летіти.

Іти, повзти, плентатись.

б) *спостерігати за влучним уживанням синонімів у реченнях і текстах та пояснювати доцільність добору їх автором:*

Вправа 1. Добери синоніми до виділених слів. Поясни, чому автор ужив саме ці слова.

1. Білочка так звикла до людей, що вже сміливо брала з їхніх рук *ласощі* і не ховалась. 2. Скоро настане весна, і наші *пернаті друзі* наповнять своїм співом сади, поля й луки. 3. У лісі було тихо, тільки десь неподалік чути стукіт дзьобом об дерево *лісового санітара*.

Вправа 2. Добери синоніми до виділених прикметників. Поясни, чому автор використав саме ці прикметники.

1. Настало *спекотне* літо. 2. Командир наш був – людина стримана, *небалакуча*. 3. *Тихий* вітер ледве шелестів сухим вишневим листям.

Вправа 3. Добери синоніми до підкреслених дієслів. Поясни вибір автором саме цих дієслів.

Вітер *ущух*. На прив'яле листя, на присмажені трави тихо *сіявся* дрібний дощ. Захлинаючись, *ковтала* воду суха земля.

в) *добирати з даного синонімічного ряду найточніший синонім для конкретного тексту:*

Вправа 1. Вибери з поданих у дужках синонімів найбільш вдалий.

1. Для лижних прогулянок добре мати спеціальний ... (наряд, одяг). 2. Над осінніми полями кружляють ... (табуни, зграї) галок і граків. 3. Дівчинка схилилася над водою і розглядала своє ніжне ... (личко, обличчя).

Вправа 2. Вибери і встав замість крапок найвлучніший прикметник.

1. До кімнати самотньої бабусі завітала ... (несподівана, випадкова) радість. 2. Різні ... (турботливі, тривожні) думки непокоїли серце матері. 3. У розчинене вікно хлюпнули пахощі акацій, звідкілясь долинули ... (дзвінки, лункі) дитячі голоси.

Вправа 3. Запиши текст, вставивши замість крапок найточніше дієслово.

Я ... (помандрував, пішов) до лісу. Дорога ... (піднімалася, прямувала) вгору і ... (ховалася, пропадала) у зелені трав. Ліс ... (перестрів, зустрів) мене співом пташиного хору.

Практичне дослідження ролі синонімів у мовленні

У 4 класі робота над синоніма має бути спрямована на збагачення словникового запасу учнів синонімічними рядами, глибше усвідомлення значеннєвих відтінків слів одного синонімічного ряду, активне і свідоме застосування синонімів у власних зв'язних висловлюваннях.

Ознайомлюючи четвертокласників із двома новими для них частинами мови – займенником і прислівником, необхідно загострити увагу дітей на тому, що займенники, які часто використовуються в текстах з метою уникнення невиправданих повторів, не є синонімами до тих слів, які вони замінюють, бо це різні частини мови. З цією метою доцільними будуть вправи такого змісту:

Вправа 1. Прочитай текст. Знайди в ньому займенники третьої особи множини.

У саду з гілки на гілку перелітають метушливі пташки. Вони мають сірі спинки, жовті груди, а на голівках чорні оксамитові шапочки.

У сад ці пернаті друзі прилітають за поживою – жучками та гусеницями. Дзьобики в них тонкі, в будь-яку щілинку пролізуть. Синичок називають охоронцями наших садів.

– Випиши з тексту синоніми до слова *синички*. Чи записав ти до синонімічного ряду займенники? Чому?

Формуючи в школярів загальне уявлення про прислівник, варто збагатити їхній синонімічний словник прислівниковими синонімами, які учні могли б використовувати у власному мовленні як засіб уникнення повторів тих самих слів. Для цього доцільними будуть такі вправи:

Вправа 1. Згрупуй прислівники в синонімічні ряди.

Швидко, ледве-ледве, хутко, гарно, поволі, скрізь, скоро, прудко, красиво, повільно, прекрасно, усюди, жваво, повагом, чудово, повсюди, хороше, прожогом, кругом.

Вправа 2. Прочитай речення. Знайди і випиши з них синоніми до підкресленого прислівника.

1. Мама тихо відхилила двері до кімнати. 2. Хлопчисько стрибнув на паркан і беззвучно переліз на другий бік. 3. Нечутно ступає по густій траві лісник. 4. Безшелесно бродять під ліхтарем тіні.

Однак головне завдання роботи з синонімами в 4 класі полягає в тому, щоб, спираючись на усвідомлення учнями суті явища синонімії, характерних ознак синонімів та їх властивостей, навчити школярів використовувати їх у власних висловлюваннях. З цією метою доцільно ознайомити четвертокласників з функціями синонімів у мовленні, а саме:

1) слова-синоніми допомагають уникати зайвих повторів у тексті, є засобом міжфразового зв'язку;

2) синоніми служать для найточнішого називання предметів, явищ, ознак, дій;

3) за допомогою синонімів можна передати емоційний стан, ставлення до того, про що чи про кого йдеться в тексті.

Найпростіше дітям зрозуміти *функцію заміщення*, завдяки якій заміна слова його синонімом дозволяє уникнути невиправданих повторів. Для цього пропонуємо використовувати вправи такого змісту:

Вправа 1. Прочитай текст. Який недолік у ньому помітив? Відредагуй текст, використовуючи синоніми. За потреби скористайся словником синонімів.

Ліс був мовчазний. Мовчазними стояли велетні дуби, сумуючи за теплими літніми дощами. У задумі стояли й мовчазні берізки, прощаючись із лагідними сонячними ранками. Мовчазною була й трава, заплутана в павутиння бабиного літа.

(Використовуються синоніми: німий, тихий, безмовний.)

Працюючи над усвідомленням *другої функції синонімів* – найточніше називати предмети, явища, ознаки, дії, доцільно пропонувати учням утворити сполучення синонімів зі словами, поданими в дужках:

Повний, товстий (дерево, місяць, чоловік);

виконати, здійснити (задум, робота, революція, завдання);

густий, дрімучий (ліс, волосся, хмари);

задути, погасити (світло, полум'я, борг, жар).

У процесі виконання такого завдання необхідно підвести дітей до висновку про те, що однією з особливостей синонімів є неоднакова сполучуваність з іншими словами. А тому до заміни в тексті слів їх синонімами треба ставитися обережно й уважно, вникаючи в тонкощі значеннєвих відтінків синонімів. Для закріплення і підтвердження такого висновку доцільною буде вправа такого змісту:

Вправа 1. Запиши текст, вибираючи з дужок найточніший синонім.

(Надійшов, настав, наступив) вечір у лісі. За верхівки дерев (закотилось, запало) сонце.

Пасеться неподалік від болота лосиха зі своїм (неповоротким, незграбним, вайлуватим) лосеням. (Досхочу, уволю, досита) наїлись вони соковитої трави. (Гудуть, сюрчать, дзижчать) над болотом надокучливі комарі. Лосі трусять довгими вухами. Відбиваються від комарів, заходять від них у воду.

(Непідробні, справжні) мисливці (стерезуть, бережуть), не стріляють лосів. Любуються вони (велетенськими, великими, гігантськими) тваринами.

Важливим є також формування вміння застосовувати синонімічне багатство української мови для передачі емоційного стану, ставлення до того, про що чи про кого мовиться (*третьа функція синонімів*). З цією метою доцільно звернути увагу учнів, як ретельно добирають слова, у тому числі й синоніми, письменники.

Вправа 1. Прочитай текст. Випиши прикметники разом з іменниками. Які прикметники допомагають з'ясувати ставлення автора до того, про що він пише? Усно добери до цих прикметників синоніми. Поясни, чому письменник вжив саме ці слова, а не їх синоніми.

Намела багато снігу люта хуртовина. Важко стало жити бідолашним пташкам. Ось прилетіла згряя галасливих щигликів, чижів і коноплянок. Після злющої морозної ночі вони на вільхах, берізках поснідають насіннячком.

І ми в саду повісили їдальні для дорогих гостей. Підгодовуємо любих пташок просом, крихтами хліба.

За О. Копиленком

Доступним і доцільним вважаємо практичне ознайомлення четвертокласників із поняттям *текстуальні синоніми* (слова, що мають синонімічні зв'язки лише в конкретному тексті). Для цього пропонуємо використати такі вправи:

Вправа 1. Прочитай уважно слова і скажи, чи є серед них синоніми.

Білка, маленька господарка, трудівниця, ласунка.

– Знайди ці слова в тексті. Чи можна їх назвати синонімами в цьому тексті?

З настанням зими важко стало жити лісовим мешканцям. Тільки білці зима не страшна. Багато різної їжі запасла маленька господарка на зиму. Ще восени трудівниця збирала й сушила на сучках гриби. Насіння, жолуді, горіхи ласунка сховала в дуплі старого дуба.

Добре підготувалась білочка до зими.

Вправа 2. Випиши з тексту синоніми. Які з них є текстуальними? Чому?

Хто охороняє здоров'я дерев? Це робить дятел. Цілий день проводить друг лісу медичний огляд своєї ділянки. Лісовий лікар перелітає з дерева на дерево, заглядає в кожну щілину. Від гострого дзьоба незвичайного хірурга не сховатися жодній шкідливій комасі.

Кінцевою метою вивчення синонімів у початкових класах є формування в учнів умінь доречно й точно використовувати їх у власних зв'язних висловлюваннях. Тому під час підготовчої роботи до написання переказів і творів обов'язковими мають бути такі види роботи:

- а) знаходження синонімів у тексті, за яким учні писатимуть переказ;
- б) добір синонімів до слів, які будуть використовуватись у майбутньому творі.

Наведемо зразки зазначених видів роботи.

1. Прослухай текст. Випиши з нього синоніми. Використай їх у письмовому переказі цього тексту.

Микола з Андрієм йшли стежкою, пильно вдивлялися в лісові хащі, приглядалися до таємничих лісових слідів. Важко було на землі, не покритій снігом, щось помітити.

Раптом друзі запримітили білочок. Руденькі зі сніговим накипом на боках та спинці, пухнасті, вони безпечно гралися на стовбурі велетенської сосни.

Хлопці довго спостерігали лісових пустунок. Тільки переглядалися та захоплено головами кивали, от, мовляв, штукарки, от спортсменки.

За Ю. Збанацьким

2. Напиши твір за ілюстрацією та поданими рядами синонімів.

Пропонується ілюстрація із зображенням дітей, що спостерігають за птахами, які їдять корм з годівниць, розвішаних на деревах зимового саду, і ряди синонімів:

діти, малюки, дітвора, дітлахи;
змайстрували, зробили, виготовили;
птахи, птаство, пернаті друзі;
щебечуть, співають, цвірінькають;
дивляться, спостерігають, підглядають.

3. Добери синоніми до слів:

мовчазний, ... (*тихий, німий, безмовний*);
падало, ... (*опускалось, опадало, облітало*);
шелестіло, ... (*шурхотіло, шуміло, шепотіло*);
птахи, ... (*пернаті друзі, птаство*);
ішли, ... (*прямували, крокували, плентались*);
хороше, ... (*приємно, добре, чудово*).

– Використовуючи дібрані синоніми, склади твір-розповідь за поданим початком:

Екскурсія до лісу

Наш клас вирішив піти на екскурсію до лісу. У суботу всі зібралися біля школи. ...

Пропонований підхід до вивчення синонімів слід розглядати як частину методичної системи опрацювання лексики в початковій школі, яка забезпечує органічний зв'язок у вивченні різних розділів програми з української мови, функціональний підхід до вивчення мовного матеріалу, сприяє формуванню в молодших школярів умінь вільно володіти мовою як засобом спілкування й розвитку.

Література

1. Пономарьова, К. І. Увиразнення синонімами мовлення молодших школярів / К. І. Пономарьова // Початкова школа. – 2001. – № 4 – С. 23-26.
2. Пономарьова, К. І. Функціональний підхід до вивчення синонімів у початкових класах / К. І. Пономарьова // Рідні джерела. – 2001. – № 4 – С. 28-32.
3. Пономарьова, К. І. Дієслівні й прислівникові синоніми / К. І. Пономарьова // Рідні джерела. – 2002. – № 2 – С. 22-26.